

Я. ГОЛОБОРОДЬКО

РЕЧНИК УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ**До 140-річчя від дня народження Михайла Грушевського**

Українська дійсність протягом тривалого часу розвивалася так, ніби передбачала та готувала появу особистостей-універсалів, які могли б перейматися проблемами найрізноманітніших суспільних і громадських сфер. Вона потребувала титанів, здатних охопити, зрушити, піднести безмірно широкий спектр питань життя соціуму. Вона неодноразово потребувала постатей, які б самі ставали історією. Або принаймні її величним й увічненим національним символом.

Саме такою особистістю і був Михайло Сергійович Грушевський — визначний український історик та історіограф, організатор науки, археограф, педагог і теоретик педагогіки, соціолог, етнограф, публіцист, літературознавець, фольклорист, письменник, критик, видавець, редактор, культуролог, просвітник, політолог, державний і політичний діяч і, врешті, перший президент УНР.

Михайло Грушевський залишив досить ґрунтовну «Автобіографію», видрукувану «як рукопис» у Києві 1926 року. Вона допомагає з точністю відтворити і простежити провідні віхи його духовного, наукового та соціополітичного розвитку. «Автобіографія» — це своєрідний роман-конспект його життя до середини 20-х років минулого століття, який віддзеркалює напруження розвою національної аксіології.

У цьому автобіографічному мініромані М. Грушевський зазначав, що «роджений»^{*} 17 вересня ст. ст. 1866 р., в Холмі, де батько був тоді (дуже коротко) учителем «греко-

уніятської» гімназії». (Учений із предметною конкретністю виклав географію перших життєвих років, наголошуючи на тому, що де б і в якому оточенні не перебував, практично постійно відчував у собі й довкола себе, передусім завдяки батькові, наявність «українського чинника». Далі в «Автобіографії» М. Грушевський оповідав: «Виростав на Кавказі, куди батько перейшов в 1869 р.: в Ставрополі (1870–8), потім Владикавказі, зрідка звідуючи Україну. Одначе, під впливом оповідань батька, що заховав тепле прив'язання до всього українського – мови, пісні, традиції, в мені рано збудилося й усвідомилося національне українське почуття, піддержуване книжками, тими рідкими поїздками на Україну, що малювалася тому в ав-

^{*} Тут і далі в цитатах збережено особливості тогочасного стилю і правопису.

реолі далекої «вітчизни», і контрастом чужоплеменної й чужомовної «чужини».

Вступивши 1880 р. до Тифліської гімназії, Михайло знайомиться з українською літературою, насамперед історичною, і зачитується творами М. Костомарова, П. Куліша, М. Максимовича, А. Метлинського, А. Скальковського. Неабияке значення для формування історико-культурних і національних інтересів М. Грушевського, за його спогадами, мав журнал «Киевская старина», і в «Автобіографії» майбутній президент зізнається, що його найзаповітнішою «мрією в тих часах стає зробитися з часом українським літератором, видавцем і — ученим». Поступово серед палітри інтересів-запитів спрагло до знань учня виокремлюються дві домінанти — література й історія.

Перші літературні твори Михайла Грушевського, а це вірші й невеличкі прозові форми, припадають на тифліський період. 1884 року він надіслав свої юнацькі «проби пера» знаменитому на той час І. Нечую-Левицькому. За сприяння письменника влітку 1885 р. в газеті «Діло» було видруковано перше оповідання М. Грушевського — «Бех-аль-Джугур». І хоча літературна творчість не стала справою його життя, Михайло Сергійович ніколи не припиняв писати художні твори, періодично друкуючись в альманасі «Степ», часописах «Літературно-науковий вісник», «Зоря», «Промінь», у газеті «Село» тощо. Він був помітним учасником літературного процесу і за своє життя видав друком прозові збірки «Оповідання» (1904), «Sub divo» («Проти неба», 1918), «З старих карток» (1918), «Під зорями» (1928), написав драматичні твори «Хмельницький в Переяславі» (1917) та «Ярослав Осмомисл» (1917).

Упродовж 1886–1890 років Михайло Грушевський навчався на філологічному факультеті Київського університету святого Володимира. Він покладав неабиякі сподівання на університетські ауру, дух, рівень, проте його романтичні надії у цьому сенсі не справдилися. Університетська дійсність за-

лишила в його душі і свідомості надто мало приємних спогадів, і майбутній учений-політик оцінював її досить критично, відзначаючи відсутність ґрунтовності у тогочасній вищій освіті й академічних свобод. У цьому річизні він виділяв те, що «на перший план висунено класичну філологію, все інше запхано на другий план, обкраєно і обмежено загальними курсами; сі виклади не багато могли дати по тім, що приносив з собою добре розвинений і обчитаний в якійсь спеціальності гімназіст. Семінарії поставлени були незвичайно слабо. Система нагінок за всякою вільнішою гадкою зі сторони уряду й власних чорносотенців витворяла задушливу атмосферу».

Визначальний вплив на М. Грушевського у цей період мав професор-історик В. Антонович, якого він назвав «найбільшою окрасою тодішньої української науки». Саме під його науковим керівництвом Михайло Сергійович розпочинає систематичні історичні студії, теми й напрями яких нерідко підказував Антонович. Серед перших праць молодого історика — дослідження «Южнорусские господарские замки в половине XVI века. Историко-статистический очерк», яке він згодом назвав своєю першою науковою роботою, вартою уваги. На третьому курсі М. Грушевський пише розвідку «История Киевской Земли от смерти Ярослава (Мудрого) до конца XIV века», за яку одержав золоту медаль. Його наукове зростання було таким, що він «був зіставлений при університеті професорським стипендистом по кафедрі руської історії» («Автобіографія»). В. Смолій і П. Сохань у вступній статті до одного з перевидань «Історії України-Руси» (1991) зазначають, що «протягом чотирьох років М.С. Грушевський працював над дослідженням «Барське староство», яке успішно захистив у травні 1894 р. як магістерську дисертацію».

Від 1894 року починається нова віха його наукової кар'єри: «цісарським рескриптом» у Львівському університеті було засновано

М.С. Грушевський

кафедру «всесвітньої історії з спеціальним оглядом на історію Східної Європи» (хоча спочатку передбачалося створення кафедри української історії – **Я.Г.**) ..., і тоді ж на сю катедру іменовано мене (офіційну пропозицію було зроблено рік скорше)», — пише Михайло Грушевський у цитованій «Автобіографії». З переїздом до Львова молодий магістр пов'язував чималі надії, однак тамтешня культурна дійсність виявилася не такою розвиненою та оформленою, як він сподівався.

Відчувалася відсутність лідера — особистості, яка б стала «розумовим центром», «інтелектуальним джерелом» організаційної та науково-просвітницької діяльності. Не вистачало кваліфікованих працівників-виконавців, а разом з ними і наукових матеріалів, студій, розвідок, якими можна було б наповнювати фахові видання. Бракувало й однодумців. Учені зі Східної та Центральної України практично не підтримували видавничі та дослідницькі задуми Михайла Грушевського. Тому він розраховував на власні організаторський талант і науково-літератур-

ний потенціал, фактично діючи за принципом: якщо обставини не сприяють справі, треба зробити так, щоб справа стала вище обставин. І саме тому цей період видався напрочуд вдалим для молодого вченого, який опинився перед завданням і необхідністю піднесення історичної науки та національної самосвідомості у Західній Україні.

Очолити у Львові кафедру, Михайло Сергійович сім семестрів поспіль, з 1894 до 1897 року, викладав загальний курс історії України, популяризував українознавчі студії, докладав зусиль до об'єднання прихильників національної ідеї. Він був серед фундаторів національно-демократичної партії Галичини, що у програмних цілях ставила перед собою досить радикальні завдання. Переїзд до нового місця роботи — знакова подія для М. Грушевського, оскільки продемонстрував масштаб його особистості — багатогранно талановитої, феноменально працелюбної, самовіддано цілеспрямованої, невичерпно енергійної. В. Смолій та П. Сохань так охарактеризували черговий етап його розвитку: «Відтоді (з 1894 р. — **Я.Г.**) протягом 19 років (до 1913 р.) діяльність М.С. Грушевського пов'язана з цим університетом, з науковим і громадсько-політичним життям Львова і Галичини загалом. То був надзвичайно плідний період його наукової, науково-організаційної та педагогічної діяльності. Впродовж зазначеного періоду він підготував і прочитав курси університетських лекцій з історії України, на основі яких пізніше розгорнув багатотомну монументальну працю «Історія України-Руси»... Водночас із підготовкою до публікації історичних розвідок він займався заснуванням музеїв, створенням наукових комісій, збиранням джерел з культурної спадщини України, збагаченням фондів бібліотек тощо.

Чи не найважливішою нішею для Михайла Грушевського стала його участь у Науковому товаристві імені Тараса Шевченка (НТШ). Спочатку він очолював його історико-філософську секцію, протягом 1895–1914 років —

археографічну комісію НТШ, а впродовж 1897–1913 років головував у Товаристві. Як учений із широкими суспільними інтересами, він виступав за налагодження видавничої справи і розповсюдження друкованої продукції, залучаючи до української справи різні верстви населення. Задля цього Михайло Грушевський організував систематичне видання «Записок Наукового товариства імені Шевченка». Вони здобули статус авторитетного чинника духовного життя. Як підкреслювали В. Смолій і П. Сохань, «за його редакцією протягом 1895–1913 рр. було видано 110 томів цього універсального українознавчого наукового часопису, сторінки якого надавалися історикам, літературознавцям, фольклористам, мовознавцям та іншим фахівцям». Окрім цього, Михайло Сергійович редагував томи «Етнографічного збірника», інших українознавчих видань. За його ініціативою весною 1899 року було створено «Українсько-руську видавничу спілку», що спеціалізувалася на виданні популярних і художніх книжок, які сприяли розвитку національної культури й самосвідомості.

Наприкінці 1897 р. М. Грушевський ініціював реформування ілюстрованого тижневика «Зоря» у новий журнал під егідою видання НТШ. І рік потому з'явився «Літературно-науковий вісник» («ЛНВ») — чи не найцікавіший і найсильніший український часопис помежів'я ХІХ–ХХ ст., що став емблематичним виданням, яке утверджувало національні цінності та пріоритети. Як головний редактор журналу Михайло Грушевський залучив до співпраці провідних культурних діячів. Так, до складу редколегії у львівський період існування «ЛНВ» входили І. Франко, О. Маковей та О. Борковський, а згодом замість двох останніх до редакції було введено В. Гнатюка. І хоча, як зазначається у «Літературознавчому словникові-довідникові» (К., 1997), «фактично основну роль у формуванні видання, виробленні та реалізації його програми, у згуртуванні автури, в редагуванні матеріалів жур-

налу львівського періоду відіграв І. Франко», це не применшує значення Михайла Сергійовича у житті часопису. Особливо якщо врахувати, що «головний тягар редакційної праці в київський період «Літературно-наукового вісника» ліг на плечі М. Грушевського, який опублікував на його сторінках десятки художніх творів, наукових та публіцистичних праць, рецензій».

Цей престижний і авторитетний журнал виходив до початку Першої світової війни, коли на тлі посилення монархічних настроїв був заборонений владою. Варто додати, що після лютневих революційних подій 1917 року видання «Літературно-наукового вісника» поновили. Цього разу його редактором став брат ученого й політика Олександр Грушевський — український історик, етнограф, фольклорист, літературознавець і педагог, який був членом Центральної Ради. «ЛНВ», за концептуальним спрямуванням О. Грушевського, існував у форматі одного з провідних видань УНР, обстоював ідею української державності, поширював досягнення національної культури.

Українознавча і «проукраїнська» діяльність Михайла Грушевського у галицькому ментально-культурному соціумі, де історично відчутними, а то й визначальними були польські впливи, неодноразово зазнавала критичних, дошкульних оцінок і відвертих нападок, що інколи набували досить гострих і різких форм. М. Грушевському доводилося боротися не тільки за «українське питання» (його улюблена формула) й українську національну справу, а й проти тих, хто ставав до нього у непримиренну опозицію, вимагаючи навіть розправи над відомим ученим.

В «Автобіографії», розмірковуючи над цим періодом життя, Михайло Сергійович наводить такі факти й свідчення: «В польських кругах становище моє в університетській справі, близькість до української університетської молодіжи і рішучість, з якою я проводив ідею національної рівноправності ук-

раїнського елементу з польським (і російським), накликали на мене особливо сильні атаки під час боротьби за університет 1901—3 рр., коли польські націоналісти обсипали мене різними інсинуаціями в уличній пресі, жадали усунення з університету, віддання під суд і ин.». Знаючи подальшу долю М. Грушевського, симптоматичним видається той факт, що у цей час він ставить підпис під політичним маніфестом, в якому стратегічною метою національних дій проголошувалася самостійність України. Залишаючись насамперед ученим, він своїми кроками заявляв про себе як про політика.

Загострення ситуації навколо Михайла Сергійовича засвідчувало головне: він ставав дедалі помітнішою і харизматичною постаттю, з якою не можна було не рахуватися. Його популярність виходила за межі Галичини, загалом України. Він був одним із провідних фахівців у галузі історії України, котрий поєднував дослідження суто історичних аспектів з культурно-політичними проблемами. 1899 року, напередодні археологічного з'їзду в Києві, М. Грушевський порушив питання щодо можливості виступів на ньому українською мовою. А 1903 року на запрошення Вільної російської школи у Парижі прочитав курс лекцій з історії України. Одним із результатів його лекційної діяльності у столиці Франції стала книжка «Очерк истории украинского народа», яка видавалася й перевидавалася у 1904, 1906 і 1911 роках і в якій за допомогою наукового інструментарію обстоювалася думка про закономірність активізації українського національного руху і фактично викладалася програма української автономії. Ця студія, крім досить широкого суспільного резонансу, додала емоцій, пристрастей полеміці навколо М. Грушевського як «проводиря українського сепаратизму».

У період революційних подій 1905—1907 років Михайло Сергійович виступає як публіцист і громадський діяч, який переймається сьогоденням і перспективами Украї-

ни. Він прагнув якомога глибше, охопніше відчувати й зрозуміти українську дійсність і з цією метою чимало подорожував Лівобережною, Слобідською та Південною Україною. У цей час М. Грушевський пише нотатки і статті, які публікувалися у пресі, а пізніше ввійшли до публіцистичних збірок «З біжучої хвилі. Статті і замітки на теми дня 1905—1906 р.» (К., 1906), «Украинство в России, его запросы и нужды» (СПб., 1906), «Освобождение России и украинский вопрос. Статьи и заметки» (СПб., 1907). Виступаючи у них за всебічний розвій української культури, мови, освіти, письменник доводить, що цього можна досягти за умови, якщо Україна матиме широку автономію у складі Росії. Михайло Грушевський готує російську громадськість, її духовну й інтелектуальну еліту до необхідності зважати на нові потреби й запити українства, до висновку про формування нової якості взаємин України та Росії. Саме цьому була присвячена його праця «Про старі часи на Україні», що вийшла друком 1907 року у Санкт-Петербурзі.

З 1906 р. М. Грушевський дедалі тісніше пов'язує власні наукові та громадсько-політичні інтереси з Києвом. Він стає фундатором і головою Українського наукового товариства, заснованого в Києві весною 1907 р. Протягом 1908—1913 років редагує «Записки Українського наукового товариства», від 1914 р. — журнал «Україна». Його діяльність, що ґрунтувалася на наукових засадах і концепціях, набувала не тільки національної, а й державницької спрямованості. Вчений і політик, історик і державний діяч, публіцист і будівничий майбутньої держави — ці іпостасі невіддільно поєднувалися в його натурі, інтересах, світосприйнятті.

Водночас учений продовжує цілеспрямовану роботу з написання й друкування своєї фундаментальної, брендової праці — «Історія України-Руси», яка вийшла 10-ма томами в 13 книгах (1898—1936). Усвідомлення цього задуму й проекту як свого голов-

ного покликання, сенсу власного наукового життя, як історико-духовної необхідності для України прийшло до нього ще в молоді роки. Викладаючи мотиви, що спонукали до створення такої епохальної книги, М. Грушевський підкреслював: «Написання суцільної історії України рано, ще в київських часах, стало моєю задушевною гадкою, до певної міри питанням чести своєї й свого покоління, супроти того, що й найвидніші репрезентанти української історіографії старшої генерації тоді ще вважали се річею, для якої час іще не наспів, бракує матеріалу, зістаються величезні прогалини і т.д.». Безпосередню підготовку до здійснення свого наукового наміру М. Грушевський розпочав у середині 90-х років, коли, після плідної роботи в архівах, видав чотири книжки із серії «Жерела до історії України-Руси» (Львів, 1895–1911).

Спочатку Михайло Сергійович мав намір написати й опублікувати цю працю, за його словами, «в трьох невеликих томиках». Проте, що є цілком закономірним для творчих задумів, об'єм історичного матеріалу й загальний обсяг дослідження значно вирости, перетворивши його на багаторічний і багатотомний проект. У процесі роботи над «Історією України-Руси» відбулася ще одна сутнісна еволюція: праця вийшла за межі власне історичної студії, набувши рис та якостей синтезуючого мегадослідження, в якому аналізувалися політична історія, етнокультурні й духовні засади та реалії, специфіка суспільного й економічного життя України. Книга Михайла Грушевського практично стала великою енциклопедією буття українського народу, виконуючи наукові, освітні, просвітницькі та націєтворчі функції.

«Історію України-Руси» і чекали, і не чекали у тогочасному культурно-інтелектуальному соціумі. Коли наприкінці 1898 р. було видруковано її перший том, значна частина читачької аудиторії сприйняла це як непересічну подію, водночас поважні наукові кола фактично проігнорували його. «В Галичині сей поча-

ток Історії був прийнятий з великим заінтересуванням, можна сказати, з ентузіазмом, — згадував у «Автобіографії» М. Грушевський. — Але на прозьбу про допущення до Росії відвіду була абсолютна заборона. В наукових кругах російських і польських книгу ґрунтовно замовчано, як і взагалі цілу Історію; та і з українських істориків-спеціалістів ніхто не дав оцінки чи навіть статті про неї». Проте реакція офіційних прошарків суспільства не вплинула на наміри і моральний стан ученого, який, «не вважаючи на се... вів з цілим напруженням розпочате діло...».

Починаючи з 1900 року, Михайло Сергійович звертається до німецьких видавців із пропозицією друку «Історії України-Руси», сподіваючись у разі успіху заманіфестувати за кордоном «українське питання», «українську справу» та наукові інтерпретації української минувшини й у такий спосіб вплинути на ставлення до українознавчих студій у Росії. Проте ці пропозиції не знайшли підтримки у німецьких видавничих фірм. Водночас, працюючи над «головним науковим» дослідженням, «задачею свого життя», Михайло Сергійович продовжував готувати й друкувати інші книжки, причому не тільки історичного гатунку. З-поміж них — «Ілюстрована історія України» (1911), «Про українську мову й українську школу» (1912), «Початки громадянства» (1921), котрі позначені просвітницькою та просвітительською місією і створювалися, як писав автор, «для поступу й розвитку рідного народу». У цих працях, що відзначаються популярним викладом і зорієнтованістю на свідомість, як нині прийнято говорити, пересічного українця, Михайло Грушевський сформулював свій соціодуховний ідеал — культурна, освічена і високорозвинена українська нація, яка посідає гідне місце серед інших європейських національних спільнот.

Початок Першої світової війни застав Михайла Сергійовича на Гуцульщині, в Криворівні. Він хотів дістатися Києва або Львова, проте в умовах воєнних дій це виявилось

нереальним. Тоді М.С. Грушевський виїздить до Відня, а згодом, через Італію та Румунію, йому вдається повернутися до України. Коли в середині листопада 1914 р. учений разом із родиною добирається до Києва, його відразу заарештовують і доправляють у Лук'янівську в'язницю. У лютому 1915 р. було прийнято рішення про вислання Михайла Сергійовича до Сибіру. Але впливовим петербурзьким друзям ученого вдається внести зміну в остаточний вирок влади, і замість Сибіру його відправляють до Сибірска.

На той час професор М.С. Грушевський — це вже визначна постать у науці, авторитетний інтелектуал, моральний авторитет, і на його підтримку стають колеги. «За проханням російської академії восени» 1915 р. Михайла Сергійовича, про що він зазначав в «Автобіографії», було «переведено до Казани, як міста більш придатного до університетських занять, а рік пізніше до Москви, все під «явний нагляд поліції». Перебуваючи в Сибірську й Казані, він займається науковими студіями, працює над «Всесвітньою історією», у Москві ж продовжує «Історію України-Руси», а також співробітничав з редакцією «Украинской жизни», тижневиком «Промінь», організовує українську видавничу спілку та наукове товариство.

Після падіння російської монархії М. Грушевський розуміє, що настає час історичних звершень для України. Він вступає до Української партії соціалістів-революціонерів, із програмою якої пов'язує сподівання на багатоаспектний розвій національних засад. 27 березня 1917 р. повертається до Києва, де ще за 10 днів до цього був обраний Головою Центральної Ради. Понад рік М. Грушевський активно займається політичною діяльністю, зосередившись на обґрунтуванні та формуванні державних інституцій України. Одним з результатів цієї діяльності стали його публіцистичні виступи, статті. Він пише численні політичні, політологічні, публіцистичні та науково-популярні матеріали, що

друкувалися у виданнях «Нова рада» і «Народна воля». З-поміж цих праць виділяються «Українська Центральна Рада й її Універсал», «Вільна Україна», «Якої ми хочемо автономії й федерації», «Хто такі українці і чого вони хочуть», «Україна і Росія», «Переяславська умова України з Москвою 1654 року. Статті й тексти» (усі — 1917 року).

У цих пристрасно полемічних працях Михайло Сергійович обстоював ідею «будови нового життя України», висловлював необхідність «федеративного устрою для Російської республіки», утверджував макротезу про те, що «широка автономія України з державними правами українського народу в федеративнім зв'язку — се та програма даного моменту, від котрої не може бути уступлення назад», висловлював переконання, що «тільки творячи самі автономію України, українізуючи або творячи нові органи місцевого самоврядування, в контакті й порозумінні з іншими народностями, об'єднуючи їх спільними установами і вінчаючи об'єднання автономним органом цілої України., ми доведемо тим самим реальність, життєвість і корисність сього домагання».

У розділі «Повороту немає» (з праці «Вільна Україна. Статті з останніх днів») Михайло Грушевський говорить і про ймовірність самостійної української державності, наголошуючи на тому, що «стало все більше зростати переконання в неминучій потребі забезпечити українському народові державне право: або федерацією Російської держави, а як ні, то повною незалежністю України». І тут же акцентовано, енергійно й упевнено додавав: «Тільки державність признавалася певною запорукою вільного політичного і національного розвитку українського народу. Се сталося і відстатися не може. Від сього становища не може бути повороту назад, в пройдені стадії чисто культурного самоозначення або культурної автономії».

Прихід до влади гетьмана Павла Скоропадського змусив політика і вченого перейти на

нелегальне становище. Щоб уникнути арешту, М. Грушевський живе за всіма правилами конспірації, готовий до найдраматичнішого повороту подій. Учорашній лідер і кумир стає персоною нон грата в Україні. Колізії цього періоду ускладнювалися й надзвичайно важким психологічним станом, у якому перебував перший президент УНР. «Після гетьманського перевороту, — повідомляв про себе Михайло Грушевський, — жив у Києві інкогніто, зчаста міняючи місце прожитку і шукаючи спочинку від тяжких переживань в літературно-науковій праці». Він пише кілька частин «Всесвітньої історії», праці «Старинна історія. Античний світ» і «Середні віки Європи». Після падіння гетьманату М. Грушевський повертається до активної суспільної діяльності, проте не в політичному, а в науковому і громадському річищах.

На початку лютого 1919 року Михайло Сергійович переїздить до Кам'янця-Подільського, де на той час перебувала резиденція українського політичного керівництва. Там він займається здебільшого видавничою та освітньо-педагогічною діяльністю: редагує газету «Голос Поділля», працює над шкільними підручниками з історії України. Наприкінці березня професор М.С. Грушевський вирушив за кордон у складі делегації українських соціалістів-революціонерів для участі у конференції II Інтернаціоналу. Політична ситуація в Україні розгорталася у такий спосіб, що він залишився за кордоном, очоливши восени 1919 р. Український соціологічний інститут.

На межі 10–20-х років ХХ ст. Михайло Грушевський часто змінює місце проживання, мешкаючи у Празі, Берліні, Відні, Женеві, Парижі. Він продовжує публіцистичну та наукову роботу, організовує часописи «Europe orientale», «Борітеся поборете», «Наш стяг», у яких активно друкується. Від 1922 р. Михайло Сергійович розпочинає систематичну роботу з написання своєї головної літературознавчої праці, якою стала «Історія

української літератури» (в 5-ти томах). Вона видавалася у Львові та Києві впродовж 1923–1927 років. Великі задуми і проекти — особливість творчої натури М. Грушевського, його історичне покликання, його достеменний соціодуховний масштаб. В «Історії української літератури», що залишилася незавершеною, він розглянув надзвичайно широке коло питань, охопивши початки усної національної словесності, український обрядовий фольклор, літературу Київської Русі, українське письменство доби середньовіччя, усну народну творчість XIII–XVII ст., літературні явища на терені України протягом XV–XVI ст. У цій філологічній праці вчений виступав насамперед суспільствознавцем, котрий крізь призму культурно-історичних цінностей викладає й оцінює розвиток літературного процесу. Як підкреслюється в «Українській Літературній Енциклопедії» (К., 1988. — Т.1), «свій науково-методологічний підхід до побудови концепції історії української літератури Грушевський називав «соціологічним», розглядаючи літературу як ключ до пізнання соціального життя суспільства, що, зокрема, передбачало і вивчення художньої форми як важливого культурно-історичного явища».

У своїх соціополітичних поглядах і концепціях 1921–1922 років, що стосувалися перспектив України, ставлення до радянської влади, М. Грушевський усе відчутніше розходиться зі своїми колишніми однодумцями. Це було однією з внутрішніх передумов можливості його повернення до України. Зовнішнім чинником такого рішучого кроку для колишнього президента УНР стала талановито організована піар-кампанія на Батьківщині, що мала на меті суто прагматичні політичні завдання — заручитися якщо не офіційною підтримкою, то принаймні всенародно продекларованою лояльністю одного з речників національної ідеї. Донедавна опальний учений-історик і політик разом зі своєю родиною повернувся до Києва 7 березня 1924 року.

Якщо доба УНР стала апогеєм політичної кар'єри Михайла Грушевського, то 20-ті роки були вершинними у річці його академічного визнання. Наприкінці 1923 р. його обрали академіком АН УРСР (тоді – ВУАН), а 1929 – академіком АН СРСР. У цей період свого життя, як підкреслюють В. Смолій і П. Сохань, він «увесь віддався науковій роботі, очолив ряд комісій у системі академії, знову розгорнув інтенсивну організаторську діяльність для видання журналу «Україна», «Записок історично-філологічного відділу ВУАН», «Студій з історії України», наукового збірника «За століття тощо», «багато й плідно працював ... над власними рукописами»...

Здавалося б, доля подарувала йому за неспокій і драматичні перипетії багаторічних шукань спокійний ритм класичної наукової праці. Проте життя завжди готує великим людям нові випробування.

Наприкінці 20-х років внутрішньополітична ситуація в Україні, як і в усій тодішній державі, значно ускладнилася. Це відчув на собі й Михайло Грушевський. Моральна атмосфера навколо нього погіршувалася. Йому почали дедалі частіше закидати участь у керівництві національно-визвольним рухом кінця 10-х років. За ним почало стежити ГПУ. Через ці обставини Михайло Сергійович у березні 1931 року переїздить до Москви. Проте розрахунки на те, що такий крок захистить його від небезпеки, не справилися. Реальне життя вкотре виявилось жорстокішим за уявлення про нього.

У Москві академіка М.С. Грушевського заарештовують. Формальною підставою для цього слугувала підозра в його причетності до діяльності Українського націоналістичного центру. Під арештом протримали недовго, проте ці події помітно травмували психіку і здоров'я вченого. Пильнування тодішніх спецслужб за ним було продовжено. Розв'язка неухильно наближалася. У листопаді 1934 р. Михайло Сергійович перебував на

лікуванні у Кисловодську. Йому зробили операцію, що, за найпоширенішою версією, була формою страти. М. Грушевського не стало 25 листопада, його тіло перевезли до Києва, де і поховали визначного вченого і політичного діяча.

Михайло Сергійович Грушевський – це, безперечно, не лише титанічна, а й універсальна постать в українській дійсності. В усіх своїх виявах-амплуа він сягав рівня, що ставав еталоном для сучасників і співвітчизників. Методологічним підґрунтям його наукових, культурологічних і соціумних досягнень варто вважати засадничий постулат, усвідомлений ним ще на початку життєтворчості, сутність якого – критичність, вимогливість до себе і вміння постійно ставити перед собою складніші і важчі завдання. Ставити для того, щоб їх долати. Цей постулат він сформулював і оприлюднив 30 вересня 1894 р. на вступному викладі (лекції) у Львівському університеті: «Я пройшов у свій час філологічну школу, і з неї міцно витвердив принцип – *nemini credere*. Завжди шукати і ніколи не задовольнятися, не сподіватися, що посів цілком усю істину, так що всякий інший погляд, інша вихідна точка в тій справі неможлива, абсурдна... Наука – це неперестанний скептицизм. Не той недужий, немічний, що зостається при самому аналізі, при самій руйнації, а той здоровий, плодотворящий скепсис, що веде за собою слідом роботу синтетичну».

Уся подальша праця Михайла Грушевського – як ученого-інтелектуала, культурного та громадського діяча, політичного чільника – була спрямована на «роботу синтетичну» в розвитку і становленні національних державотворчих засад. Він став людиною, без котрої неможливо уявити українську культуру, духовність і державність не лише перших десятиліть, а й усього ХХ століття. Він став особистістю, яка сама писала цілі епохи української історії. Він сам є епохою в її історії.